

**МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ В.Л. КОЧУБЕЯ
– ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА ГЕТЬМАНЩИНИ
XVIII СТ. В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У колекції НМІУ зберігається срібний посуд, який пов'язаний із ім'ям В.Л. Кочубея (1640–1708) – впливового політика уряду гетьмана І.С. Мазепи. Вивчення, опис та наукова атрибуція цих експонатів стали предметом дослідження.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьман, опозиція, донос, кубок, потир, атрибуція.

З ім'ям відомого державного діяча XVIII ст. В.Л. Кочубея пов'язують події, що розгорталися навколо гетьмана І.С. Мазепи. Тобто в історію, а отже і в пам'ять українців, Василь Кочубей¹ (1640–1708) увійшов як один із керівників опозиції; як той, хто писав на Мазепу доноси російському цареві. Відтак, для тих, у чий уяві Мазепа – патріот, Кочубей постає «зрадником», а для тих, хто має Мазепу за зрадника – він є патріотом, борцем проти «зрадника Мазепи».

Історія свідчить про те, що практика доносів часто виявляється фатальною. Такою вона стала для обох видатних українців XVIII ст. Отримавши 1707 р. чергового листа від В. Кочубея та його родича – полтавського полковника І. Іскри – про таємні плани Мазепи, цар наказав скарати учасників доносу. 14 липня 1708 р. біля с. Борщагівка², де була польова ставка гетьмана, В. Кочубея та І. Іскру стратили привселюдно – перед очима гетьмана і кількох тисяч козаків. Родини донощиків були позбавлені всіх привілеїв та майна. В.Л. Кочубея було поховано на території Києво-Печерської лаври. За волею долі, через рік довелося тікати від загонів князя О. Меншикова і гетьманові І. Мазепі.

У колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігаються пам'ятки, пов'язані з ім'ям В.Л. Кочубея. Це кубок і потир – яскраві зразки світського і культового срібла з дарчими написами різного походження, призначення і виготовлення. Вивчення, опис та наукова атрибуція цих експонатів стали предметом даного дослідження.

Упродовж XVII–XVIII ст. в Росії існувала традиція нагороджувати за заслуги видатних осіб від царського імені різними видами срібного посуду. Окрім прямого призначення – бути окрасою поставців – срібні ковші, келихи, братини, кубки і стопи широко використовувались як подарунки або нагороди за різні заслуги і подвиги. До такого різновиду нагородного посуду належить кубок, по-

1. Кочубей Василь Леонтійович (1640–1708) – генеральний писар (1687–1699), генеральний суддя (1699–1708) в уряді гетьмана І.С. Мазепи.

2. Нині село Погребищенського району Вінницької області.

Мал. 1. Кубок. Майстер Євстафіус Гоман (Eustachiusa Hohman) (1582–1612).

Кінець XVI – початок XVII ст. Німеччина, м. Нюрнберг

дарований В.Л. Кочубею [8]. Стрункий силует кубка підкреслюється правильно дібраними пропорціями, декор посудини вибудований по вертикалі (мал. 1). За формою чаші кубок належить до німецького типу «AKELEIBESBER», тобто виготовлених у формі дзвоника [6, с. 160–188]. Зовнішня поверхня чаші та седесу посудини прикрашені рядами гладких карбованих сферичних опуклостей – т. зв. буклів. Щоб усунути блиск металу й зробити чіткішим контур прикрас, простір між буклями – канфаренний,³

3. Візерунок утворюється за допомогою «канфарника» – чекана із кінцем у вигляді шила, вдаряючи по ньому, отримують малюнок у вигляді крапок.

Мал. 2. Клейма кубка

у вигляді пальметок. На звуженій частині корпусу (перехваті) спостерігаємо тиснені мотиви «кнорпельверку» – хрящоподібного орнаменту, характерного для стилю раннього європейського бароко [3, с. 6–7]. Чашу і седес поєднує ніжка-стержень, виготовлена у вигляді балясини, орнаментованої сферичними буклями з фігурними литими дужками та оздоблена накладними металевими «травками». Для виконання рельєфних узорів майстер застосував техніку карбування та тиснення, яке за допомогою м'якого рельєфу передає пластичні форми. Світлотіньові ефекти карбованого срібла майстер уміло доповнив позолотою.

Отже, конструкція і характер декору досліджуваного експонату збігаються із німецькими типами кубків початку XVII ст. Під вінчиком чаші є два клейма, які допомагають датувати річ і встановити місце виготовлення. Перше – позначене літерами «EH», а під ними, у фігурному щитку, ймовірно, міське клеймо, яке збите, не читається. Тому експонат датується за іменником і часом діяльності майстра – Євстафіуса Гомана (Eustachius Hohman) (1582–1612 рр.), котрий жив і працював у німецькому місті Нюрнберг (мал. 2). Це клеймо вдалося ідентифікувати за виданням «Клейма ювелірів» відомого дослідника європейського золотарства Марка Розенберга (один із розділів видання присвячений нюрнберзькому ювелірному мистецтву) [12, с. 139]. Праворуч німецького стоїть інше клеймо у вигляді літери «K» без щитка – невідомого походження (мал. 2). Ймовірно,

Мал. 3. Дарчий напис на седесі кубка

що ця літера вказує на те, що кубок походив із колекції заможного і впливового Кочубея. У своїй розвідці «Іван Мазепа» відомі історики Ілько Борщак і Рене Мартель повідомляють: «Старий Кочубей був багатир, яких мало: в усій Україні знали про його багатства, безмежні поля, табуни шпарких коней, палати із золотом та кожухами, дорогоцінностями» [1, с. 226].

Зі споду основи седеса по колу вигравіруваний напис: «⁴ ВЕЛИКИХЪ Г(ОСУ)ДРЕЙ Ц(А) РЕЙ ІВАННА И ПЕТРА АЛУЪЕВИЧОВ ПОЖАЛОВАНЪ ВОЙ. (СКА) ЗАП.(ОРОЗКОГО) (Г)ЕНЕРАЛЬНОМУ ПИСАРУ ВАСИЛИЮ КОЧУБЕЮ РОКУ АХИФ СЕНТ ФІ ДНЯ » (мал. 3). Написи часто містять відомості про предмет та його власника не менш важливі і цікаві, ніж архівні документи. Напис починається хрестиком, який означає, що ця держава перебуває під Божим покровительством, адже це – символ Ісуса Христа. Мала площа основи і великий текст примусили гравера використовувати словоскорочення, злиття, комбінації малих і великих літер. Манера письма та подачі літер набула характеру скоропису кінця XVII ст., для передачі напису використані літери кирилиці, латини та грецькі. Дата вручення кубка – число «СЕНТ ФІ ДНЯ» – читається як «19 сентября», рік «АХИФ» – «1689», позначений літерами слов'янського алфавіту. Зміст напису розкриває суть дипломатичних відносин між Росією та Україною – Гетьманщиною кінця XVII ст. Відомо, що в ті часи в Росії відбувалась гостра боротьба двірцевих угруповань. Після чергового двірцевого перевороту 1689 р. до влади прийшов Петро Олексійович – представник родини Нарішкіних.

4. Цей символ читається як «OT»// Покровский Н.В. Евангелие в памятниках иконографии. – СПб., 1892. – С. 357.

З огляду на слабкість брата Іаонна (Івана), він, фактично, почав царювати й правити всім Російським царством.⁵ Підтримав і надав допомогу царю в цей відповідальний момент український гетьман І. Мазепа та генеральна старшина. Серед них був і писар В. Кочубей, а також чернігівський, полтавський, ніжинський, миргородський, лубенський полки на чолі з полковниками. Всього від гетьмана прибуло до Москви за монаршим указом 304 чоловіки [2, с. 374]. Прибувши до столиці, Мазепа отримав від царя новий наказ: «...їхати з усією старшиною до нього государя в Радонежський Святотроїцький монастир, що відстоїть від Москви на 21 милю, і прикликав до себе на захист кілька полків війська» [2, с. 375].

Український гетьман зі старшиною, після шеститижневого перебування, залишив Москву 19 вересня 1689 р., отримавши щедрі винагороди «... виданою йому на пергамені, прикрашеною золотом монаршою грамотою, котра підтверджувала всі давні права та вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілості, також з особливою грамотою на гетьманські маєтності. Тоді ж таки було подавано монарші поствердні грамоти на маєтності й ґрунти за їхнім проханням й іншим малоросійським панам» [2, с. 376]. Дата від'їзду, згідно з літописом С. Величка, збігається з датою, яка вигравірована по колу основи седеса. Отже, за збігом історичних фактів, можна висловити наступні припущення.

По-перше, в Росії до XVII ст. посудини-кубки були виключно привізними, зустрічаються лише поодинокі зразки роботи місцевих майстрів. Імовірно, що кубок нюрнберзького майстра Євстафіуса Гомана початку XVII ст. був виготовлений та привезений на замовлення російського царського двору і став дорогоцінним надбанням придворного зібрання нагородного посуду.

По-друге, кубок став предметом «поношений» від російських государів Івана та Петра Олексійовичів генеральному писарю В. Кочубею за вірну службу, а саме за підтримку і допомогу царю Петру Олексійовичу у боротьбі за владу у 1689 р. Викликані різними причинами «пожалування» срібним посудом переслідували одну ціль – заохочення до вірної служби осіб, потрібних і вірних царю. Нагородний срібний посуд спочатку розглядався як матеріальна цінність, як заміна грошової винагороди, але упродовж XVII–XVIII ст. він набуває особливого статусу: на ньому гравірують державний герб, царський титул, викарбовують ім'я нагородженого і перелік його заслуг [10, с. 21].

Упродовж XVII–XVIII ст. російські майстри виготовляли різні форми нагородних кубків: «на ста-

5. Цар Іоанн (Іван) не був позбавлений царського титулу аж до смерті в 1696 р. Саме тоді офіційно закінчилося двовладдя і встановилось єдинодержавство Петра I.

Мал. 4. Потир. Майстер невідомий.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Україна

канное дело», «на братинное дело», кубок «виноградный», кубок «ананасовый», дзвоникоподібний та ін. В подальші часи XIX–XX–XXI ст. кубками нагороджували переможців на спортивних змаганнях і традиційно вони ставали окрасою поставців [10, с. 28].

Цікавою пам'яткою із зібрання музею, пов'язаною із діяльністю В.Л. Кочубея як благодійника української церкви, є потир – посудина у вигляді чаші, призначена для проведення церковного обряду Таїнства євхаристії (причастя) [7]. (мал. 4). У ньому рельєфно вирізняються граціозними формами й щедрим оздобленням у стилі українського бароко головні частини – чаша, стрижень, яблуко і седес. У верхній частині чаші, на чільній стороні гладкої кованої поверхні, розміщене традиційне для православних зображення, обрамлене вінком із чотирьохпелюсткових квіток та трилисника. У центрі поля на підвищенні, що символізує гору Голгофу, вигравіруваний

Мал. 5. Вкладний напис на седесі потиру

традиційної форми семикінцевий хрест з тростиною та списом, супроводжуваний літерами-ідеомами: «ІЕ ХЕ» – слов'янський варіант короткого напису імені Христа «ІС ХС». Напис «НИКА» – «ПЕРЕМОЖЕЦЬ», розміщений між середньою перекладиною і Голгофою, символізує перемогу Ісуса Христа над пеклом і смертю. На зовнішній поверхні чаші та седеса майстер-золотар викарбував 12 медальйонів із канонічними євангельськими сюжетами на теми: «Ісус Христос несе хреста на Голгофу», «Розп'яття з двома Предстоячими», «Зняття Ісуса Христа з хреста», «Покладання Ісуса Христа до гробу» «Тайна вечеря», «Моління про чашу», «Поцілунок Іуди», «Суд Синедріона», «Катування Господні», «Суд Пілата», «Вінчання терновим вінцем», «Явлення Ісуса Христа апостолам і учням» [5, с. 186–190; 206–210]. Вони мають виразний характер і глибокий зміст та гармонійно поєднуються з формою виробу.

Потир – це цілісний, логічно завершений високохудожній твір, де майстер подбав про витриманість пропорцій, а в декорі захопився рослинним рельєфним орнаментом і старанно виконав пластичні та графічні зображення, які й надалі використовувалися в оздобленні українських золотарських виробів. Автора келиха не встановлено, оскільки він не залишив нам ні свого підпису, ні тавра, але у потирі збережені форми, типові для стилю українського бароко кінця XVII – початку XVIII ст.

Виняткове значення для вивчення історичної пам'ятки має вкладний напис, вигравіруваний по колу основи седеса: «⁺СЕЙ КЕЛИХЪ НАДАННЫ ОТ ЕГО Ц.П.В.В. З(ЦАРСКОГО ПРЕСВЕЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО) (Г) ЕНЕРАЛЬНОГО СУДЬИ ВАСИЛИЯ КОЧУБЕЯ

ДО ЦЕРКВИ АРХИСТРАТИГА ХВА МИХАИЛА У СЕЛО ДУБОВИЧИ» (мал. 5). Манера написання літер відноситься до скоропису. Зміст напису свідчить про добродійний вклад можновладця В.Л. Кочубея до родинної церкви.

Із досліджень місцевих краєзнавців дізнаємось, що понад 320 років село Дубовичі⁶ було пов'язане з родиною Кочубеїв [4].

Відомий дослідник української старовини П.Е. Павлович у своїй праці «Село Дубовичи. Имя Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии» зазначив, що, згідно з універсалом 1687 року, І.С. Мазепа підтвердив генеральному писарю Кочубею придбане ним «плотинное займище на р. Ретик под Дубовичами» [9, с. 2–5], а також «...село Дубовичи, в уезде Кролевецком лежащее, со всеми для него принадлежащими пожитками, позволяючи от тамошних посполитых людей всякие повинности и послушество отбирати...» [9, с. 8]. Потім Кочубей отримав села Ярославець та Диканьку за універсалом від 20 листопада 1687 року. Цими маєностями Мазепа і обмежив свої милості Кочубею.

Здавна в Дубовичах була дерев'яна церква архістратиґа Михаїла, побудована на місці явлення чудотворної ікони Божої Матері. З часу появи ікони у Михайлівській церкві здійснюється багато зцілень з молитвою віри тих, хто звертається до «Заступниці Старанної». Саме до цієї церкви наприкінці XVII ст. і подарував політик-меценат В.Л. Кочубей потир, який згодом потрапив до колекції Богдана і Варвари Ханенків, а звідти – до Національного музею історії України [11, с. 276]. Цей храм існував до побудови у 1777 р. кам'яної приходської церкви Різдва Пресвятої Богородиці з прибудованим вівтарем архістратиґа Михаїла. Церкву зведено за кошти, зібрані від подаянь тих, хто приходив помолитися образу Божої Матері, а також на кошти і працею Василя Васильовича Кочубея⁷, онука Василя Леонтійовича Кочубея, якому у спадок від діда лишилося с. Дубовичі. У 1783 році новий храм було освячено. Михайлівський прибудований вівтар знаходився з правого боку головного престолу.

У приходському храмі Різдва Пресвятої Богородиці зберігались дуже цінні речі, які генеральний суддя В.Л. Кочубей подарував як вклади: чаша срібна з дарчим написом «Сей келих надан от его превосходительства генерального судьи Василия Кочубея до церкви Архистратиґа

6. Дубовичі – село, засноване у XVI ст., нині Кролевецького району Сумської області. З XVII ст. входило до Кролевецької сотні Ніжинського полку і було приписане до Кролевецької ратуші. Село відоме своєю криницею, розташованою поблизу сучасної автомагістралі Київ – Москва. За народними переказами, історія цього унікального місця сягає глибини XVI ст. і пов'язана з явленням чудотворної ікони Богородиці.

7. Василь Васильович Кочубей (1728–1791) – глухівський предводитель дворянства, статський радник.

Михаїла у село Дубовичи» (можливо, це і є потир з колекції музею?); дискос срібний із написом «Надал до церкви Архистратига Михаїла в село Дубовичи Василій Леонтиєвич Кочубей, року 1704»; риза білої парчі, на плечах якої вишиті сріблом і золотом зображення Спасителя, Богоматері, дванадцяти апостолів, святих Михаїла і Катерини та стародавні книги з вкладними написами від родини Кочубеїв.

Не всі вкладні речі дійшли до нашого часу. Багато з них загинуло протягом століть, частину і нині важко ідентифікувати через відсутність необхідних документів. Але й ті вклади, які збереглися, свідчать про масштабність козацького меценатства.

Посилання

1. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа // Історичні постаті України. Історичні нариси. – Одеса, 1993. – 384 с.
2. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Волковинська О.А. Художнє срібло Європи XV–XX століть з фондів Музею історичних коштовностей України. Буклет. – Київ: «Древний Мир», 2002. – 16 с.; 36 іл.
4. Гурба В., Карабут Ф., Сердюк М. Дубовичі: Історико-краєзнавчий нарис. – К.: ТОВ «Бізнес-поліграфія», 2012. – 280 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.Dubovichi.in.ua/село Дубовичі.../ Церква Різдва Богородиці](http://www.Dubovichi.in.ua/село%20Дубовичі.../Церква%20Різдва%20Богородиці). – Назва з екрану.
5. Закон Божий. – М., 1989. – 540 с.
6. Лопато М.Н. Немецкое художественное серебро в Эрмитаже. – СПб., 2002. – 235 с.
7. НІМУ, інв. № РДМ–927; КВ–18484.
8. НІМУ, інв. № РДМ–970; КВ–18494.
9. Павлович П.А. Село Дубовичи. Имя Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии. – К., Тип. С.В. Шульженко, 1903. – 141 с.
10. Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. – М., 1983. – 376 с.
11. Терлецький В.В. Кочубеї у призабутих зв'язках з Глухівщиною // Сівєрщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 274–278.
12. Rosenberg M. Der goldschmiede merkzeichen. – Frankfurt am Main, 1925. – 429 с.

Терещук О.М. Меморіальні цінності В.Л. Кочубея – державного діяча Гетьманщини XVIII в. в колекції Національного музею історії України

В статті досліджується срібна посуда з колекції музею, котра пов'язана з іменем В.Л. Кочубея – впливального політика правителів гетьмана І.С. Мазепи. Дослідження, атрибуція, походження експонатів стали предметом дослідження.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьман, опозиція, донос, кубок, потир.

Tereschuk O.M. The memorable materials by V.L. Kochubey – a statesman of Hetmanate in XVIII century (collection by NMHU)

In article the silver ware from a collection of the museum which is connected with a name of V. L. Kochubey – the influential politician of the government hetman I.S. Mazepa is investigated. Studying, attribution, an origin of exhibits became an object of research.

Key words: Ukrainian Cossack state, hetman – main political figure of Ukrainian state, opposition, denunciation, silver crockery.

11.03.2016 р.

УДК 75.03«18»:069.538(477.52)

В.М. Ткаченко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО МИСТЕЦЬКЕ ОТОЧЕННЯ (ЗІБРАННЯ СУМСЬКОГО ТА ЛЕБЕДИНСЬКОГО ХУДОЖНІХ МУЗЕЇВ)

У статті проаналізовано колекції Сумського та Лебединського художніх музеїв, висвітлено мистецьке оточення Тараса Шевченка та його зв'язки з Сумщиною.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, колекції, художні музеї, художники, твори, мистецьке оточення, Сумщина.

До дослідження мистецтва як морально-виховного фактора в колі художників оточення Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861), атрибуції творів, узагальнення фактичного матеріалу та уведення його до європейського контексту епохи зверталось не одне покоління шевченкознавців. Серед найвідоміших з них (П. Білецький, М. Новицький, С. Єфремов, М. Мацапура, Д. Степовик, М. Чалий) зустрічаємо й ім'я нашого земляка Павла Зайцева [2].

Одним з актуальних досліджень означеної тематики на початку XXI ст. є монографія відомого доктора мистецтвознавства, лауреата Національної премії ім. Т. Шевченка, професора В. Овсійчука «Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури». Член-кореспондент НАН України, професор Степан Павлюк зазначав: «.../ Виключно цікава стильова особливість цього дослідження полягає в тому, що автор синтетично розглядає постать Шевченка у всіх його проявах – громадянській, поетичній, малярській, чим досягається повнота образу, який виявився для українського народу незборимою силою у вікових прагненнях національної Свободи...» [4, с. 7]. Постать В. Овсійчука виділяється тим, що крім наукових праць про мистецьку спадщину Шевченка-художника його ім'я пов'язане з музейною справою: «.../ те, що він зробив для формування Львівської галереї мистецтв у її сучасному вигляді, тобто як музейного комплексу, важко переоцінити» [3, с. 596].

Метою статті є спроба систематизувати всі відомі та маловідомі факти життя і творчості Кобзаря, пов'язані з Сумщиною, а на основі мистецьких колекцій Сумського та Лебединського художніх музеїв дати уявлення про творчість митців з його оточення.

На Сумщині традиція вшановувати пам'ять Великого Кобзаря існує здавна. Вже у 1918 р. в Ромнах був відкритий пам'ятник Т. Шевченку роботи скульптора І. Кавалерідзе в пам'ять його перебування на Іллінському ярмарку в Ромнах влітку 1845 р. Шевченко зображений на кам'яній брилі, на якій викарбувані рядки з поезії поета «Марку Вовчку. На пам'ять» (1859): «... І оживу,